

III. Ağa Han
Sultan
Muhammed
Şah

kun ilgisiyle karşılanmış, defalarca altın, platin ve elmasla tartılarak bu meblağ kendisine hediye olarak verilmiştir. İsmâîlîler, onun biriken bu meblağları cemaatin hayrına sarfettiğini belirtmektedirler. Yetmiş iki yıl süren imâmeti süresince mensuplarının iktisadî, sosyal ve kültürel durumlarının daha iyi seviyeye yükselmesi için yoğun çabalar sarfeden Sultan Muhammed Şah, İngiliz emperyalizmini desteklemiş ve yüksek tabakadan İngilizler'le çok yakın ilişkiler kurmuştur. Pakistan Devleti kurulmadan önce Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini desteklemiş ve onların lehinde gayret göstermiştir. Britanya tah-tına hizmetleri dolayısıyla bir dizi nişan, özel konsilde üyelik ve on bir pâre top atışı ile karşılanmak gibi maddî ve mânevî ödüllerle taltif edilmiştir.

Ağa Han Kerîm el-Hüseynî. 1936'da doğdu. Sultan Muhammed Şah'ın torunu olup dedesinin vasiyeti gereği 14 Temmuz 1957 tarihinde Nizârî İsmâîliye'nin 49. imamı olmuştur. Halen (1989) bu görevi sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

John Norman Hollister, *The Shi'a of India*, London 1953, s. 364; Sultan Muhammed Şah, *The Aga Khan Memoirs: World Enough and Time*, London 1954, s. 181-187; Fâruk Osman Ebâza, *Ağa Han*, Kahire 1981, s. 52-54, 200-204; Mustafa Öz, *Nizârî İsmâîlî Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi* (doktora tezi, 1986), MÜ İlahiyat Fakültesi, s. 21-58; Asaf A. A. Fezzee, "The Ismailis", *Religion in the Middle East* (nşr. A. J. Arberry), Cambridge 1976, II, 323; Ömer Rıza Doğrul, "Ağa Han", *İTA*, I, 135-136; "Ağa Han", *İA*, I, 147; H. A. R. Gibb, "Ağha Khân", *EI²* (İng.), I, 246; H. Algar, "Aqā Khan", *EI^r*, II, 170-175.

MUSTAFA ÖZ

AĞA HÜSEYİN PAŞA

(bk. HÜSEYİN PAŞA, Ağa).

AĞA MUHAMMED ŞAH

(ö. 1211/1797)

İran'da Kaçar Devleti'nin kurucusu
(1786-1797).

15 Şâban 1154 (26 Ekim 1741) tarihinde doğdu. Babası Esterâbâd Kaçarları'nın büyük beylerinden Muhammed Hasan Han'dır. Annesi de yine aynı boyun beylerinden Muhammed Han'ın kız kardeşi idi. Kaçarlar Türkmen asıllı bir boy olup XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun Bozok bölgesinden (bugünkü Yozgat vilâyeti ile ona komşu bazı yöreler) Gence taraflarına gelmişlerdi. Şah Abbas XVI. yüzyılın sonlarına doğru onlardan önemli bir kolu Esterâbâd bölgesine göçürmüştü. Esterâbâd Kaçarları Aşaka Baş (Aşağı Baş) ve Yuharu Baş (Yukarı Baş) adları ile iki kola ayrılıyorlardı. Her kol altı obadan müteşekkil olup Aşaka Baş'ın büyük beyler çıkararak obası Koyunlu (Ağa Muhammed bu obaya mensuptur), Yuharu Baş'ınki ise Develü idi.

Avşar Hükümdarı Ali Şah (Âdil Şah), bir meseleden dolayı kızmış olduğu Muhammed Hasan Han'ı ele geçiremeyince, henüz yedi sekiz yaşlarında bulunan oğlu Ağa Muhammed'i hadım ettirdi (1748). Avşar hükümdarları iç çekişmeler yüzünden birbirlerini tasfiye edip ortadan çekilince Lur kavminden Kerim Han Zend ile Ağa Muhammed'in babası Muhammed Hasan Han siyasî sahnede göründüler (1750) ve ikisi arasında çetin bir mücadele başladı. Kerim Han, Muhammed Hasan Han'ı Esterâbâd'da muhasara etti ise de ağır bir mağlûbiyete uğradı. Muhammed Hasan Han birbiri arkasından kayda değer başarılar elde etti. Acem Irakı'nı ele geçirdiği gibi, Afgan Âzâd Han'ı yenerek Azerbaycan'ı da idaresi altına aldı ve dokuz oğlundan en büyüğü olan on beş yaşındaki Ağa Muhammed'i Azerbaycan valiliğine tayin etti (1757).

Ağa Muhammed, Şiraz'da bulunan Kerim Han Zend'in üzerine yürüyen babasının başarısızlığa uğraması ve ardından Esterâbâd'da yenilerek kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine (1759), rehin olarak Şiraz'a götürüldü. İran'ın büyük bir kısmında Kerim Han'ın hâkimiyeti tanınmakla birlikte Kerim Han İran'da siyasî birliği kurma gayesini taşımadı. Şiraz'da oturdu ve zamanını Şiraz'ı imar etmek ve geceleri eğlenmek-

le geçirdi. Bu arada Kaçar Muhammed Hasan Han'ın oğullarından Hüseyin Kulî Han'a Damgan valiliğini verdi ve bir rehine sıfatı ile Şiraz'da oturttuğu Ağa Muhammed'e karşı da şefkatle davrandı. Bu durum Kerim Han'ın ölümüne kadar devam etti (1779).

Ağa Muhammed, Kerim Han'ın zevcelelerinden olan halası Hatice Begüm Hanım'ın yardımı ile Şiraz'dan kaçtı. Rey bölgesine gelir gelmez babasının haklarını elde etmek için mücadeleye atıldı. Fakat kendisine ilk güçlüğü çıkararak kardeşleri Rızâ Kulî Han ile Murtaza Kulî Han oldu. Bunların, ağabeyleri Ağa Muhammed'in Mâzenderan'a girmesini önleme yolundaki gayretleri sonuç vermediği gibi Rızâ Kulî Han da esir alındı (1780). Bununla beraber Ağa Muhammed Han kardeşinin kusurunu bağışladı ve onu serbest bıraktı. Mâzenderan'a hâkim olan Ağa Muhammed Han, Zend Ali Murad Han'ın askerlerini yenerek durumunu kuvvetlendirdi. Rızâ Kulî Han, hayatının bağışlanmasına ve serbest bırakılmasına rağmen ağabeyi Ağa Muhammed'e yeni güçlükler çıkarmaktan geri kalmadı. Fakat Ağa Muhammed'e karşı tutunamayarak Bakü taraflarına gitmek zorunda kaldı. Orada müttetikler bulup Gilân'ı istilâ etti ise de yenilip Bakü'ye döndü. Sonra Rusya'ya gitti ve orada öldü. Ağa Muhammed 1782 yılı başında Esterâbâd'a geldi; bütün kardeşleri ve akrabaları yanında olduğu halde babası Muhammed Hasan Han'ın mezarını ziyaret etti. Aynı yıl Gilân ele geçirildiği gibi Zend Ali Murad Han'ın kumandanı Ramazan Han'a karşı da önemli bir zafer kazanıldı. Daha sonra Kazvin ve Zencan yöresi de Ağa Muhammed Şah'ın hâkimiyeti altına girdi. Bu başarılarla muktedir bir ordu kumandanı olarak kardeşi Câfer Kulî Han'ın mühim bir payı vardı. Fars, Acem Irakı ile diğer bazı yerlerin hâkimi Zend Ali Murad Han'ın bir ordusunun Hemedan taraflarında yenilmesi üzerine (Temmuz 1783), Zend hükümdarı bizzat harekete geçerek Tahran'a geldi. Bu arada Esterâbâd'a çekilen Ağa Muhammed Han Yomut Türkmenleri'ni de yardıma çağırarak Ali Murad Han'ın kuvvetlerini mağlûp etti (1784). Ali Murad Han ülkesine dönerken İsfahan yakınlarında öldü. Yerine geçen Câfer Han'ın aynı yıl Ağa Muhammed Han'ın üzerine gönderdiği ordu da Kâşân yöresindeki Nasrâbâd mevkiinde yapılan savaşta mağlûp edildi. Bu başa-

rılardan sonra şahlık mevkiine çok yaklaştığını gören Ağa Muhammed Han, bu savaşlar sırasında ele geçirilmiş olan Tahran'ı devletin merkezi yaptı. Eskiden büyük bir köy olan, Safevîler ve Kerim Han zamanında biraz imar gören Tahran, ilk defa bir devlet merkezi haline getirilmiş oldu.

Câfer Han'ın Hemedan'da yenilip tekrar Fars'a dönmek zorunda kalmasından sonra Ağa Muhammed Han 11 Cemâziyelevvel 1200 (12 Mart 1786) tarihinde Tahran'da şahlık tahtına oturdu; adına hutbe okundu ve sikke kesildi. Böylece İran'da Kaçar hânedanı saltanatı başlamış oldu. Ağa Muhammed'in yönetimi altında bütün Kaçarlar birleşerek kuvvetli bir dayanışma gösterdiler.

Ağa Muhammed Şah 1786 ve 1788 yıllarını Acem Irakı ile ona komşu yörelerde hâkimiyetini sağlamlaştırmakla geçirdi; kardeşi Rızâ Kulî Han Gîlân'da mağlûp edildiği gibi, Câfer Han da bizzat Ağa Muhammed Şah tarafından Şiraz'a dönmek zorunda bırakıldı. Câfer Han'ın ölümü (1788) üzerine, yerine Sayd Murad Han ve daha sonra da Câfer Han'ın oğlu Lutf Ali Han tahta oturdu (1789). Bu sırada Şiraz'ı kuşatan Ağa Muhammed Şah ile yapılan savaşta Lutf Ali Han yenildi ise de (Eylül 1789) şehir alınamadı ve Ağa Muhammed Şah kuşatmayı kaldırarak Tahran'a döndü. Ağa Muhammed Şah, eşsiz bir kumandan olarak devletin kurulmasında unutulmaz hizmetlerde bulunmuş olan kardeşi Câfer Kulî Han'ı, emirlerini dinlememek ve bilhassa Horasan hanları ile birleşip isyan çıkarmayı düşünmekle itham ederek ortadan kaldırdı (1790). Aynı yıl kendisi Azerbaycan üzerine yürürken yeğeni Feth Ali Han ile Develü Mustafa Han idaresindeki bir kuvveti de Lutf Ali Han'a karşı gönderdi. Azerbaycan'daki hanların en kuvvetlisi ve Tebriz ile bazı komşu yöreleri elinde tutan Sâdık Hân-ı Şikâkî'yi yenip kaçmaya mecbur ettikten sonra Azerbaycan eyaletini Dünbül Hüseyin Han'a verdi. Zend Lutf Han'a gönderdiği kuvvet de başarılar kazanarak Şiraz'a girdi. Çok geçmeden Ağa Muhammed Şah da Fars'a geldi; şiddetli bir savaştan sonra Lutf Ali Han'ı bozguna uğrattı (Haziran 1791). Bu zafer Zend Devleti'nin yıkılmasına sebep oldu. Şiraz'ın ileri gelenlerinden Hacı İbrâhim Han, Fars beylerbeyiliğine getirildi. Şiraz yöresinde yaşayan ve Zend hânedanının başlıca dayanağı olan 12.000 çadırılık Lur topluluğu Tahran ta-

raflarına göçürülürken bu hânedanın mensupları da Tahran'a nakledildiler. Ağa Muhammed Şah daha sonra Tahran'a döndü (Eylül 1791). Lutf Ali Han üç yıl kadar daha Kaçar hükümdarını uğraştırdıktan sonra ele geçirilip Tahran'da öldürüldü (1794). Aynı yıl Ağa Muhammed Şah Tâlişler ile Şuşa hâkimi ve otuz iki oymağının reisi Cevânşîr İbrâhim Halil Han'ı, Tiflis'teki Gürcü kralını ve Şirvan hâkimini itaat altına almak gayesiyle Azerbaycan'a gitti. Sefer başarılı oldu, hatta Gürcü kralı mağlûp edilerek pek çok esir alındı. Ancak bu vilâyetlerde devlet hâkimiyetini sağlayacak esaslı tedbirler alınamadı.

Ağa Muhammed Şah ertesi yıl Horasan üzerine yürüdü. İran'ın bu geniş eyaleti, Nâdir Şah'ın ölümünden (1747) beri, İran'ın diğer yerlerinden ayrı bir siyasi kadere tâbi olmuştu. Bu yüzden Herat Afganlar'ın idaresine, Merv de Özbekler'in eline geçmişti. Meşhed Nâdir Şah'ın torunlarının elinde olmakla beraber hâkimiyetleri şehir surlarının ötesine gitmiyordu. Ağa Muhammed Şah ise İran'ı, Şah İsmâil devrindeki siyasi hudutlarına ulaştırmak gayesini taşıyordu. Kaçar hükümdarı Meşhed'e varınca Nâdir Şah'ın torunu Şâhrûh tarafından karşılandı. Meşhed'i fiilen idare eden Şâhrûh'un oğlu Nâdir Sultan ise Herat'a Afganlar'ın yanına kaçmıştı. Şâhrûh, yanında bulunan diğer oğulları ve yakınları ile birlikte Mâzenderan'a gönderildi. Ağa Muhammed Şah Herat ve Belh'i Afganlar'dan, Merv'i de Özbekler'den alıp adı geçen yerlere bizzat kendisi tayinler yapmak istiyordu. Fakat Ruslar'ın Kuzey Azerbaycan'a girdiklerini haber alınca süratle o tarafa hareket ederek büyük bir orduyla Erdebil'e girdi. Bu sırada II. Katerina'nın ölümü (1796) dolayısıyla Rus kuvvetleri geri çekildiğinden aralarında çarpışma olmadı. Bunu fırsat bilen Kaçar hükümdarı Karabağ bölgesinde bulunan Halil İbrâhim Han'ın üzerine yürüdü ve Şuşa'yı aldı. Fakat bu sırada şahsî hizmetindeki üç kişi tarafından öldürüldü (21 Zilhicce 1211/17 Haziran 1797).

Güçlü bir hükümdar olan Ağa Muhammed Han'ın en büyük başarısı İran'da siyasi birliği kurması, hâkimiyeti altında bulunan yerlerde dirlik düzenlik sağlaması ve âdil bir idare uygulamasıdır. Buna rağmen pek katı yürekli bir hükümdardı; verdiği en hafif ceza bu, run ve kulak kesilmesi idi ki bazan bunu bizzat kendisi yerine getirirdi. Bu

husus, küçük yaşta hadım edilmesinin ruhi hayatında yaptığı menfi tesirle ilgili olmalıdır.

Ağa Muhammed Şah'ın kurmuş olduğu Kaçar Devleti kendisinden sonra 128 yıl devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mirza Muhammed Sâdik, *Târîh-i Gîtt-guşâ* (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1317; Muhammed Emin Gülistâne, *Mücmelü't-tevârîh* (nşr. M. Rezevî), Tahran 1320; Halîl-i Mar'âşî, *Mecma'u't-tevârîh* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1328 hş.; Abdürrezzâk b. Necef Kulî Han, *Me'âşir-i Sultânîyye*, Tahran 1351, s. 14 vd.; Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Ravzatü's-şâfâ-yı Nâşirî*, Tahran 1338-39, IX, 50 vd.; C. T. Tabâtabâî, *Sikke-hâ-yı Şâhân-i İslâmî-i İrân*, Tebriz 1350, II, 289; E. Pakravan, *Ağa Mohammad Gajar*, Tahran 1953; G. Hambly, "Ağa Mohammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *RCAJ*, L (1963), s. 161-174; Cl. Huart, "Ağa Muhammed Han", *IA*, I, 148; a.m.f. — L. Lockhart, "Ağhâ Muhammed Shâh", *El²* (İng.), I, 246-249; J. R. Perry, "Ağâ Moḥammad Khan Qājār", *Elr.*, I, 602-605.

 FARUK SÜMER

AĞAÇ

Çeşitli faydaları, estetik özellikleri ve hayatın safhalarını sembolize etmesi sebebiyle bütün dinlerin önemle üzerinde durduğu bitki.

Çiçeği, meyvesi ve diğer estetik özellikleriyle tarih boyunca insanların dikkatini çeken ağacın besikten mezara kadar hayatın her safhasında kullanılması, ona karşı özel bir ilgi uyandırmıştır. İklimlere göre türlerinin farklı oluşu, her mevsim görünümünün değişmesi, özellikle kışın yapraklarını döküp baharda tekrar canlanması sebebiyle, ölümden sonra yeniden hayata dönüşün sembolü gibi görülmüştür. Bunun yanında, ağacın hayatîyetin ötesinde bir ruha sahip olduğuna, dolayısıyla bünyesinde bir güç ve kudretin bulunduğu inanılmış, buna bağlı olarak da ona aşırı saygı gösterilerek kutsiyet izâfe edilmiştir. Bu yüzden bütün dinlerde, farklı şekillerde de olsa ağaca önem verilmiştir.

Eski Dinlerde Ağaç. Ağacı kutsallaştırma inancı eski kavim ve dinlerin hemen hepsinde rastlanan bir husustur ve günümüzde de görülmesine rağmen iptidai devirlere ait bir inanç şeklidir. Bazı eski dinlerde, özellikle bahar mevsiminde ağacın yeniden canlanması olayının ölüme karşı koyma şeklinde yorumlanması da aynı inanca yol açmıştır. Ağacın belli aralıklarla kendini yenilemesi, onun ulûhiyetin mekânı olduğu fikrini doğurmuş, böylece ağaçlarda ilâhların ve ruh